

A BIHARI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXVIII.

BIHARI MÚZEUM
BERETTYÓÚJFALU

BERETTYÓÚJFALU, 2023

A kötetet szerkesztette

Török Péter

A kötetet lektorálta

Dr. Gulyás László Szabolcs, dr. Szilágyi Zsolt, Török Péter

Korrektúra

Kiss Tamás

Fordítás

Bálint Ágnes

Technikai szerkesztés

Szűcs Endre

Felelős kiadó

Berettyó Kulturális Központ

Felelős vezető

Kállai Irén

A kötet megjelenését támogatta

Az NKA Múzeumok Kollégiuma
209188/34. azonosítószámú pályázata

és az NKA Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma
650132/00014. azonosítószámú pályázata

HU ISSN 0133-7653

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: ifj. Kapusi József ügyvezető

TARTALOM

CONTENTS

TÖRTÉNELEM

7

Majláthné Sipos Csilla

A bihari árterek gazdálkodási és tájhasználati formái a középkortól a 19. századig

Farming and land use patterns in the floodplains of Bihar from the Middle Ages to the 19th century

35

Szőke Richárd Rajmond

Az újfalui tizenegyek

Két levél a Berettyóújfalui Sport Egylet vezetőségétől

The history of the Újfalú elevenek, 1911–1944.

Two letters from the leaders of the Berettyóújfalú Sports Club

59

Tóth Miklós

Egy 15. századi bihari falu és a budai jog

Rév „mezőváros” története a Zsigmond-korban

A 15th-century village of Bihar and the Law of Buda:

The history of Rév “market town” in the Age of Sigismund

HELYTÖRTÉNET

83

Czégé Réka

Társadalmi mobilitás a síron túl

Social mobility beyond the grave

115

Csarkó Imre

Legendából valóság

A Berettyóújfalu és környéki táncok kutatásának története és a helyi néptáncoktatás kezdetei

The legend has become reality

The research history of the dances of Berettyóújfalu and the surrounding area and the beginnings of local folk dance education

ÚJRAKÖZLÉS

143

Tardy György

Berettyóújfalu keletkezése, története és fejlődése. Berettyóújfalu, 1937.

A szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta, a bevezető tanulmányt írta:

Mezei Milán – Szőke Richárd Rajmond – Török Péter

The origins, history, and development of Berettyóújfalu.

Berettyóújfalu, 1937. Text edited and annotated by, and introduction

written by: Milán Mezei, Richárd Rajmond Szőke, and Péter Török

MUZEOLÓGIA

185

Török Péter

Mi jöhet még?

Beszámoló a Bihari Múzeum 2022. évi tevékenységéről

What's next?

Bihari Museum in 2022: Overview of activities

Majláthné Sipos Csilla

A bihari árterek gazdálkodási és tájhasználati formái a középkortól a 19. századig*

Az árterek természeti környezete a történelem folyamán mindig fontos szerepet játszott a folyómenti települések életében. Az adott terület domborzata, vízrajza és növénytakarója nemcsak a megtelepedésre alkalmas helyet jelölte ki, hanem a kiaknázható erőforrások révén a lehetséges gazdálkodási, tájhasználati formákat is.

Az egykori Bihar vármegye nyugati és északnyugati részén fekvő síkságokat nagy kiterjedésű árterek és mocsarak borították. Földrajzi értelemben ez nagyrészt a Nagy- és Kis-Sárrétet foglalja magában, melyeket a 19. századi folyószabályozások előtt vadregényes, kiterjedt lápvilág uralt. Ez a természeti környezet, illetve a táj karaktere az 1840-es évek derekáig nem változott meg számottevően. A közkeletűen „vízrendezések”-ként nevezett munkálatokig a Felső- és Közép-Tisza mentét, illetve a Körös–Berettyó-vidéket is nagy, vízborította árterek jellemezték, így hasonló természeti környezet alakult ki a Tiszántúl több tájegységén. De vajon ugyanolyan feltételek mentén, ugyanolyan irányba fejlődött a településstruktúra és gazdaság is ezekben a régiókban? Amennyiben nem így történt, milyen markáns eltérések azonosíthatók, és megfejtethető-e ezek magyarázata a középkortól a 19. századig tartó időszak forrásain keresztül? Jelen tanulmány e kérdéseknek ered a nyomába, miközben igyekszik megvalósítani a kapcsolódó vízrajzi, történeti, néprajzi és környezettörténeti kutatások interdiszciplináris szemléletű szintézisét is.

* Köszönöm Gulyás László Szabolcsnak, hogy értékes javaslataival segítette a tanulmány elkészítését. Köszönöm továbbá F. Romhányi Beatrixnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek adatait tartalmazó adatbázisát.

Vízrajzi viszonyok

A Berettyó és a Sebes-Körös vidékének településhálózata egy jellegzetes, ártéri tájon alakult ki a középkor folyamán. A terület már az Árpád-korban is sűrűn lakott lehetett, erre utalnak ugyanis a 13. századi Gáborján, Ártánd és Zám monostorát említő oklevelek.¹

A földrajzi-vízrajzi adottságokat az az állandó változás határozta meg, mely a földtörténeti korok folyamán a Tisza és a hozzá kapcsolódó mellékfolyók mederváltásai révén végbement. Az Északkeleti-Kárpátok és Erdély irányából érkező vizek által létrehozott nagy kiterjedésű hordalékkúp része volt a Felső-Tisza mente és a Nyírség is, melyen keresztül a pleisztocén kori Ős-Tisza még a Körös-völgy felé folyt. Ebben a korai időszakban az Alföld nagy folyója több ágra szakadva kanyargott, teljesen bebarangolva ezt a vidéket.² A korszak végén lezajlott tektonikus mozgások következményeként azonban a Bereg–Szatmári-síkság megsüllyedt, a Nyírség pedig megemelkedett, így a Tisza az Ér-völgyéből a szintén süllyedő Bodrogtörzs felé fordult.³ A szabályozások előtti vízrendszer végül a Jászság süllyedésével alakult ki. A régió vízrajzát elsősorban a Berettyó és a Sebes-Körös formálta, melyek egészen a földtörténeti jelenkorig gyakran változtatták a medrüket. E folyamat során számtalan kisebb-nagyobb tó, holtág (más néven morotva) és vízfolyás alakult ki a térségben. A nagy esésű folyók az Alföldön lelassulva elhagyták medrüket, szétterültek és hatalmas mocsarakat hoztak létre: a Körösök a Kis-Sárrétet, a Berettyó pedig a Nagy-Sárrétet. Utóbbi egyes elméletek szerint csak a 14–15. századtól kezdve létezett, ekkorra datálják ugyanis néhány ártéperemi falu eltűnését, illetve magasabb térszínre költözését.⁴ Az újabb kutatások ezzel szemben azt mutatják, hogy az alföldi, víz borította területek terjedése már a 13. század második felében megkezdődhetett a kis jégkorszak nevé, globális lehűlést és csapadékosabb időjárást eredményező klímaperiódus beköszöntével.⁵

¹ Györffy 1987. 569–694.

² Dóka 1997. 13.

³ Lászlóffy 1982. 21–24.; Marosi – Szilárd 1969. 27–29.

⁴ Dunka – Papp 2008. 9–48.

⁵ A kis jégkorszak időszakát általában a 14. és 19. század közé teszik, a Kárpát-medencében azonban már a 13. sz. második felében elkezdődhettek hasonló klimatikus változások. Erről részletesen

Az Alföld mélyebben fekvő része (a Hortobágy, Berettyó és a Körösök vidéke) a folyószabályozások előtt hidrológiailag rendkívül érzékeny tájegység volt, azaz, már kisebb vízszintemelkedés is szükségessé tette a vízközei települések magasabb térszintre költözését. Nagyobb, hosszan elhúzódó áradások akár a lakott területek elnéptelenedéséhez is vezethettek.⁶

A Nagy-Sárrét mocsarainak vízutánpótlása a Berettyón keresztül érkezett az erdélyi hegyek irányából, de érintkezett a tiszai vízrendszerrel is a Tiszából kivezető mellékvizeken, ereken (Hortobágy, Kakat, Árkus, Mirhó) keresztül. A magas vízállás emiatt nemcsak a közeli ártereken, hanem a Körösök és Berettyó völgyében is gyakran okozott áradásokat.⁷ A Kis-Sárréten alapvetően a Sebes-Körös és a Fekete-Körös töltötte fel az egész évben vízborítás alatt álló mocsarakat. A lelassult, szétterült folyók számtalan kisebb ágra szakadtak, így táplálva a lápot.⁸ Ezt olyan 19. századi leírások is illusztrálják, melyek szerint a mocsaras vidékeken a Berettyó medrének még az irányát sem lehetett azonosítani.⁹ Ez a mocsárvilág a biharnagybajomi születésű néprajzkutató, Szűcs Sándor szavaival élve egy „*valóságos madárparadicsom*” volt, „*elvégtelenül náderdők, járhatatlan lápok*” útvesztője.¹⁰

A településhálózat

Ahogy az az országban máshol is jellemző volt, itt is elsősorban a természetföldrajzi sajátosságok, és különösen a vízrajzi viszonyok jelölték ki a megtelepedésre alkalmas helyeket.

Régészeti bizonyítékok szerint a Sárrét magasabban fekvő vidékei már a neolitikumtól kezdve lakottak voltak. A folyóhátakon vagy szigeteken megtelepült falvak az Árpád-korban, és főként a tatárjárásig egy viszonylag sűrű településhálózatot hozhattak létre.¹¹ A honfoglalás utáni időszakban itt is a lápok pereme

ld. Pinke – Ferenczi – F. Romhányi – Gyulai – Laszlovszky – Mravcsik – Pósa – Gábris 2017. 98–113.; Pinke – Ferenczi – Gábris – Nagy 2016. 204–215.

⁶ Pinke 2015. 15., 33., 100.

⁷ Dóka 1997. 24–28.

⁸ MNL OL S 12 Div. XIII. No. 307.

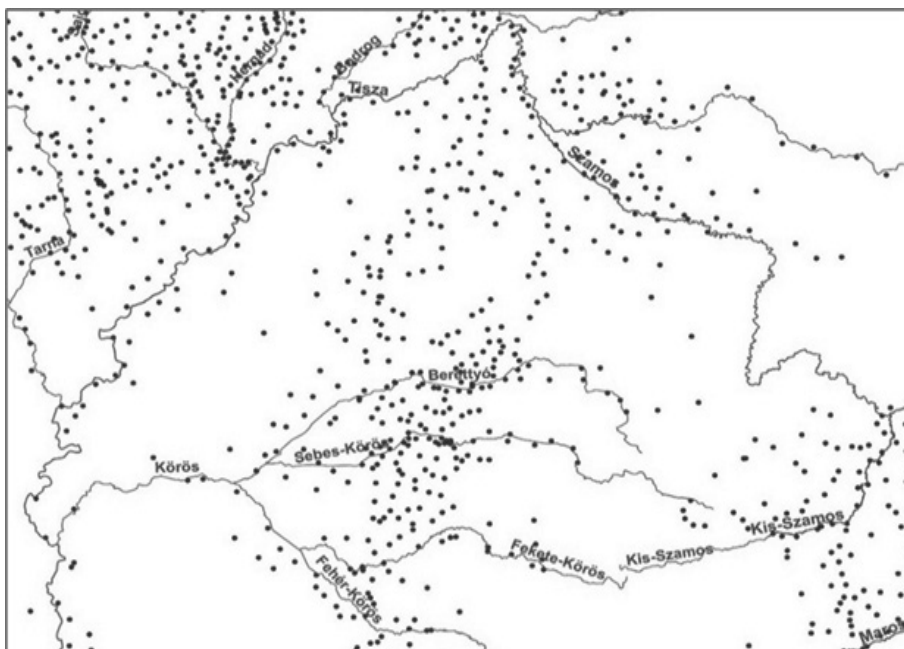
⁹ Huszár Mátvás leírását idézi: Dunka – Papp 2008. 17–19.

¹⁰ Szűcs 1977. 65–77.

¹¹ Részletesen ld. Módy 1970., különösen 199.

népesedett be, a magas árterek szántóinak, legelőinek, és az alacsonyabb pákászatra, halászatra alkalmas térségek közvetlen közelében. Csatári Bálint a Sárrét vizsgálatához számos korábbi kutatásra támaszkodott. Ezen számítások alapján a lakott helységek száma a 11. és 15. század között folyamatosan nőtt, a kezdeti állapothoz képest megháromszorozódott, majd a 17. század végén érte el a mélypontot: mindössze hét falu maradt, amely a kezdeti 21-hez képest markáns csökkenést jelentett.¹² Ezekből az adatokból nem látható, hogy a tatárjárás jelentős pusztítást végzett volna, és az sem, hogy évtizedekre, évszázadokra visszavetette volna a régió fejlődését. Az emelkedés a 16. század közepén, még a török hódoltság előtt torpanhatott meg, mely után lassú csökkenés kezdődött. A mocsaras terület egyébként mind a tatárjárás, mind az oszmán uralom idején nyújthatott bizonyos mértékű védelmet az emberek és haszonállatok (marha, juh, sertés) számára. A gazdasági szükségszerűség (legeltetés, itatás) mellett talán ezzel is magyarázható, hogy a falvaknak több mint 70%-a vízközelben, a mély és az alacsony ártereken helyezkedett el a középkor során.

¹² Ehhez Csatári Bálint Jakó Zsigmond (Bihar megye a török pusztítás előtt, 1940), Györfly György (Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza, 1965), Mezősi Károly (Bihar vármegye a török uralom megszűnésének idejében, 1943) és Dávid Zoltán (Sarkad népesedéstörténete, 1972.) munkáit vette figyelembe. Csatári 1982. 143. Az általa összeállított táblázat adatai a települések számáról: 10–11. század: 21, 12. század: 46, 13. század: 64, 14–15. század: 69, 16. század: 49, 17. század: 7, 18. század: 20. Mezősi adatait azonban fenntartásokkal kell kezelnünk, mert az 1692. évi adatok egy háborús időszakban keletkeztek. A népességsökkenést emiatt nem feltétlenül a térségben végbement pusztítás magyarázza, ebben ugyanis szerepet játszhatott a lakosság elmenekülése és eltelepítése is.

1. ábra A Körös–Berettyó-vidék plébániahálózata az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek alapján. Adatok forrása: F. Romhányi 2022.

Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék adatainak térképre vetítése árulkodó képet rajzol a korabeli plébániahálózatról (1. ábra). A Tiszántúl egyes tájegységei nagymértékben eltérnek egymástól, hiszen a Tisza mentén csupán elszórtan elhelyezkedő helységeket láthatunk, míg a Körös–Berettyó-köz lokalizálható (jórészt Bihar vármegye területe) plébániái egy viszonylag sűrű, az északkeleti országrész felnyúló településhálózatra engednek következtetni. Ennek alapján feltételezhető, hogy jelentős részben továbbélt a falvak sokaságát számláló Árpád-kori struktúra. Az is megfigyelhető továbbá, hogy éppen a Körös–Berettyó-köz középső részén, a vizsgált területen volt a legzártabb az egyházi intézmények elrendeződése, mely nagyobb népességkoncentrációra és egy gazdaságilag fejlettebb régióra utal.

Azt, hogy ezen a tájon milyen növényborítás lehetett jellemző, néhány kapcsolódó kutatás és forrás segíthet megvilágítani. Az újkori kéziratok térképei alapján készültek már olyan környezettörténeti rekonstrukciók, melyekből látható,

hogy a Berettyó és a Körösök mentén még a 18. század végén is nagy terület borítottak a keményfás, jellemzően ártéri tölgyerdők.¹³

A folyami árterek különböző szintjeit általában eltérő növényborítás jellemzi, melyeket 18–19. századi kéziratok térképek is megerősítenek. A magasabb részen helyezkedtek el a szántóföldek, a gyümölcsösök¹⁴ és az ártéri erdők. A nagyállattartáshoz nélkülözhetetlen rétek és legelők ennél alacsonyabban, a mocsarak, az álló- és folyóvizek pedig a legmélyebb zónában találhatók.¹⁵

A mélyártér nádasainak jelentőségét mutatja, hogy több adat is szól az értük zajló pereskedésről, illetve a belőlük származó jövedelemről. Az előbbire szolgáltat példát egy 1215. évi konfliktus, mely a bajomi és nagyrábéi jobbágyok között zajlott ilyen területek használatáért.¹⁶ A vizes határrészek és a kaszálók, rétek elfoglalása az árterek használatát érintő hatalmaskodások egyik tipikus formája lehetett, ahogyan azt egy 1479. évi oklevél is bizonyítja. Eszerint a Mezőgyániak jobbágyai jogtalanul birtokba vették a Marjaiak birtokát képező Kovácsi tartozékait; azaz szántókat, réteket, kaszálókat, halászóhelyeket és lápokat is az említett esztendő júliusában.¹⁷ A kiterjedt mocsárvilág növényzete hosszú ideig biztosított jövedelmet az ártérperemi közösségeknek, ami abból is látható, hogy Fegyvernekpeterd 1753. évi összeírása a nádból származó bevételeket is felsorolja.¹⁸ A halászattal kapcsolatos illegális cselekmények főként a vizek lehalászásában nyilvánulhattak meg, ahogyan azt egy 1447. évi oklevél szemlélteti. Eszerint ekkor a Pálóciak birtokában volt a Körös menti Fejéregyháza,¹⁹ ahonnan a folyóban kialakított halászóhelyekről Szentmártonszállási Layos Jakab tulajdonított el halakat. Jellegetes a már kifogott, sózva tárolt halak elkobzása is – jelen ügyben például 24 hordónyi halzsákmányról van szó, mely a jogtalan folyami halászattal

¹³ Biró – Molnár 2009. 184., 193–196.

¹⁴ Az ártéri kertek, gyümölcserdők kérdéséről ld. Viga 2009.

¹⁵ Kohán 2003. 8–16.

¹⁶ Jakó 1940. 203.

¹⁷ MNL OL DL 26640., Kovácsi a mai Berettyóújfalu és Bihartorda között, (Jakó 1940. 283–284.), Bakonszegtől keletre azonosítható. II. Katonai Felmérés.

¹⁸ MNL OL E 156.a Fasc. 121. No. 23.; Jakó 1940. 320. Fegyvernekpeterd, illetve a hasonló nevű, hozzá köthető Mezőpeterd középkori határjárásáról és történetéről bővebben ld. Bocsi 2006.

¹⁹ Csánki Dezső szerint a mai Öcsöd környékén keresendő. Csánki 1890. I. 666.

együtt 1000 forintot is meghaladó összegű kárt jelentett a tulajdonosoknak.²⁰ A fogott halak elrablása az Újfalú, más néven Újfalva, illetve Szélhalom néven emlegetett településen²¹ is megjelenik: a Simaiak jobbágyaitól ugyanis a Nadányiak és Egeiek emberei – más erőszakos cselekmények mellett – a kifogott halakat is elvitték 1462-ben.²²

A halászat és a különböző halfajták számos későbbi forrásban is szerepelnek a Berettyó mentén. Az urbáriumokból és összeírásokból gyakran kiderül, hogy milyen összetett módon gazdálkodtak a folyók mentén: nemcsak a szántógazdálkodás vagy a halászat, hanem a legeltető állattartás gyakorlata és annak természeti feltételei egyaránt kiolvashatók belőlük. Diószeg és Kerekegyháza²³ szántóföldjeihez kapcsolódóan a gabonaőrléshez szükséges egykori malom jelenléte is igazolható (1701). E települések lakói a Berettyón nemcsak halakat (csukát és keszeget), hanem rákot, illetve télen csíkot is fogtak.²⁴ Gyapoly²⁵ határában a Félegyházához²⁶ tartozó halászóhelyeket is számba veszik (1696).²⁷

Az ártéri gazdálkodást gyakran, bár kissé pontatlanul fokgazdálkodásnak is nevezik. Ennek magyarázata, hogy a nagy folyók, így a Tisza magas vízállásakor a fok nevű képződményeken kifolyó víz az ereken keresztül jutott ki az ártérre, ahol a mélyebben fekvő területeken tavakat hozott létre. A fokokon keresztül gyakran csak ideiglenes folyóvizek, erek, illetve állóvizek sokasága alakult ki, melyeket változatos formában halásztak. Az árterekre kerülő víz meghatározó

²⁰ MNL OL DL 14137.

²¹ Valahol Bihar és Békés megye határán fekvő, neve alapján azonosíthatatlan település. Nadány a mai Körösladánynak feleltethető meg (Csánki 1890. I. 653.), így Szélhalom esetleg a középkori Szeghalmot jelölhette. Az Újfalva alak miatt az oklevél Sebesújfalut is jelölheti. Jakó 1940. 373.

²² MNL OL DL 65548.

²³ Jakó 1940. 234–235., 272–273.

²⁴ MNL OL E 156.a Fasc. 27. No. 29. A csíkfogás igen elterjedt tevékenység volt a Sárréteken. Ezt gyakran ún. csíkgátak emelésével oldották meg a Körösökön, ahol azután kosarakkal gyűjtötték össze a zsákmányt. Ld. Ecsedi 1934. Az ártéri és a pusztai környezet jellegzetes alakjai voltak a mocsaras területeken élő réti pásztorok, halászok és pákászok. Utóbbiak halászó-vadászó-gyűjtőgetető életmódjuk révén rendkívül jól ismerték ezt a vízi világot. E tevékenység a néprajzi leírásokon kívül okleveles adatokban is megőrződött. Ld. Pakas helynév (*locum Pakas*), 1328, Körösszeg környékén. Csáky I. 53.

²⁵ Jakó 1940. 248.

²⁶ Jakó 1940. 241–242.

²⁷ MNL OL E 156.a Fasc. 44. No. 14.

szerepet játszott abban is, hogy a rétek, legelők, szántók és erdők rendszeresen bőőséges víz- és tápanyagutánpótláshoz juthattak. Ennek az úgynevezett fokgazdálkodásnak az egyik legjellemzőbb halfogási módja az ártérre vezető erek, kisebb medrek elrekesztése volt.²⁸

A rekesztő halászat több írott forrásban is felbukkan, melyek a fokok és a rekesztékek működési elvére is fényt derítenek. Egyes középkori oklevelek arról tudósítanak, hogy ezek kinyitásával, tönkretételével, a vízfolyások elzárásával súlyos károkat lehetett okozni. Az ilyen esetekről szóló források így arra is rávilágítanak, hogy bizonyos régiókban fontos bevételi forrást jelentett ez a halfogási módszer. Bár az erről szóló középkori források alapvetően a Közép-Tisza térségéből származnak, az elszórt adatokból következtethetünk arra, hogy a Sárréteken is jellemző lehetett. A kapcsolódó dokumentumok gyakran peres ügyeket tartalmaznak, és egyes esetekben a módszer lényegét is bemutatják. Egy Vezsenyi László nevű nemes tószegi jobbágyai például 1469-ben eltorlaszolták a Tiszából a nyársapáti halastavakba futó folyóvizeket, és ezzel megakadályozták, hogy a halak a folyóból a birtokos halastavaiba jussanak.²⁹ Az oklevélszöveg nemcsak a jogtalan cselekmény tényét rögzíti, hanem röviden azt is leírja, hogy a folyó főmedre és az ártereken lévő halastavak az ereken keresztül összeköttetésben álltak egymással. Az ügy részleteiből az is kiderül, hogy e beavatkozások révén a halak útját is elzárhatták. Egy más jellegű hatalmaskodást rögzít az az eset, amikor 1467-ben kinyitották a Békés megyei Fábánfoka halastó rekesztékeit és kiengedték az ott tartott halakat.³⁰

A halgazdálkodás e típusa a Körös–Berettyó-vidéken is hasonló vagy azonos módon zajlott, amire egy Mihályrekesze (*Mihalrekesze*) nevű tó is utal a 14. század első feléből. Ez a halászvíz (Szalók)Sámson határjárásában szerepel,³¹ és bizonyára az ott használt halfogókról, illetve annak tulajdonosáról kapta a nevét. Bár

²⁸ A magyarországi ártéri gazdálkodás és a fokok első kutatója Andrásfalvy Bertalan volt. Ld. Andrásfalvy 1973. Nyomdokain haladva a Tiszára vonatkozóan is megszülettek az első tanulmányok. Ld. Károlyi – Nemes 1975.

²⁹ MNL OL DL 16834.

³⁰ MNL OL DL 16555.

³¹ MNL OL DF 254256.; Aoklt. XXXI. 384.; Jakó 1940. 334.

a két legelterjedtebb ilyen eszköz a szegye és a vejsze volt a tiszántúli vizeken,³² a Sárretekre és Biharra vonatkozó néprajzi vizsgálatok leginkább az utóbbi használatát igazolják.³³ A téma vizsgálatához középkori források csak szórványosan állnak rendelkezésre, ezért indokolt újkori analógiák, leginkább etnográfiai kutatások eredményeit is figyelembe venni. A leggyakrabban halrekeszként értelmezhető *clausura* szó malmok kapcsán (malomgát jelentésben) is megtalálható a középkori oklevelekben.

Fokok

Bár a Berettyó és Körösök vidékén bizonyosan nagy jelentőséggel bírt a hagyományos ártéri, illetve fokgazdálkodás, mégis igen korlátozott azon középkori források köre, melyekben fokra vonatkozó adatokra lehet bukanni. E ritka esetek egyike az, amikor 1382-ben szó esik egy Kispéterfoka nevű vízről Fegyvernekpeterdtől délre. Az erről szóló dokumentum azokat a helyneveket sorolja fel, amelyeket Fegyvernekpeterd és Szomajom³⁴ határjárása során feljegyeztek.³⁵ (Mezőpeterdnél – mely egykor Fegyvernekpeterddel egy települést alkotott – még a 19. századi kataszteri térképen is jelölnek egy Sárkány-fok nevű vízkitörést.)³⁶ A gazdálkodásra használt fokok nagyobb része valószínűleg emberi kéz munkája volt,³⁷ ebben az esetben pedig ez szinte biztosra vehető. Erre utal ugyanis a fok nevű folyóvíz elnevezése, mely vélhetően egykori létrehozója, birtokosa nevét őrizte meg. A Körösnél, illetve hozzá kapcsolódóan felbukkanó „közönséges fok” egy

³² Az ártéri, illetve fokgazdálkodás kapcsán gyakran szó esik az úgynevezett rekesztő halászatról, mely a középkori forrásokban a szegye vagy a vejsze használatát jelenti. A szegye egy folyómeder elzárására, rekesztésére használt eszköz volt, melyet a mederben keresztbe levett cölöpökből vagy gerendákból építettek, a közepén pedig egy hálóval ellátott nyílást hagytak. A vejszét nádból vagy vesszőkből fonták, és labirintusszerűen helyezték el a folyóban, szintén a mederhez rögzítve. A középkorban mindkét típus lehetett királyi adomány tárgya. Ld. Herman 1887. 150–160.

³³ Részletesebben ld. Ecsedi 1934. 139–146.

³⁴ Jakó 1940. 338.

³⁵ Balogh 2000. 20. Az oklevél határleírásának részleteiről és a település középkori történetéről ld. Bocsi 2006.

³⁶ Kataszteri Térképek.

³⁷ A fokok keletkezéséről, azok természetes, illetve mesterséges eredetéről szóló vitáról részletesen ld. Majláthné Sipos 2019. 11–13.

olyan, kisebb vízként szerepel, melyre 1458-ban egy új malmot szándékoztak építeni Okány közelében.³⁸ Újkori térképeken is található fok-adatok, melyre jó példát szolgáltatnak a II. Katonai Felmérésen látható, Körösökhöz kapcsolódó helynevek. Komádinál, a Sebes-Körös mentén látható a Zila-fok, Mezőgyán határában a Hosszú-fok, Sarkadnál a Dobi-fok tanya, Ond közelében pedig egy Keményfok nevű település.³⁹

A folyószabályozásokat megelőző felmérések során a Berettyó egyik, Zsáka felé vezető ágát Szalafoknak, míg a Nagyrábé felé futót Kovátsfoknak nevezték.⁴⁰ Egykor létezett vagy létező fokok találhatóak Pesty Frigyes 1864-ben kiadott, Bihar megyei helynévtárában is. A számos fennmaradt fok helynév közül néhány még a 19. században is az eredeti definícióhoz igazodva valamilyen főmederből kivezető vízfolyást jelölt (pl. Szerepnél, a Berettyó esetében).

Malmok

A középkori fok- említések egyike (Okány, 1458) azt mutatja, hogy a folyókból kiágazó fokokra, erekre olykor vízimalmokat is lehetett építeni. Ez azonban nem lehetett általános, ugyanis a kiáramló víz inkább csak időszakosan, az áradások alkalmával táplálta a főmederből kilépő sekélyebb medreket. Mindemellett a forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a Körös–Berettyó-vidéken a középkorban vízimalmok sokasága örölt a kisebb és gyorsabb folyású vizek energiáját felhasználva.

Nem véletlen, hogy a terület középkori forrásanyagában ezekből az oklevelekből nyerhető a legtöbb gazdasági adat. A Berettyó és a Körösök energiáját két-, három-, illetve négykerékű malmokkal hasznosították, melyekhez gyakran malomárkokat, csatornákat is ki kellett alakítani. A gabonaőrlés lehetősége

³⁸ MNL OL DL 15261.; Jakó 1940. 308.

³⁹ II. Katonai Felmérés. További újkori fok nevek: Darvasnál: Buckó fokja, Malom fok (Pesty 1864. I. 140–141.); Debrecennél: Beke fok, Boros fok, Fecske fok, Fehérnádtó fok, Közép fok, Ördögárki fok, Pente zúg fok, Szálka fok (Pesty 1864. 143–150.); Gáborjánál: Középfok (Pesty 1864. I. 213.); Hencidánál: Csontafok (Pesty 1864. I. 250.); Kismarjánál: Tompafok, Marci foka (Pesty 1864. I. 294.); Nagyharsánynál: Nagy fok (Pesty 1864. II. 382.); Nyüvednél: Fövényes fok (Pesty 184. II. 409.); Szerepnél a Berettyó fok névvel illetett ága: Sebesfok (Pesty 1864. II. 499.); Vajdánál: Eresztőfok (Pesty 1864. II. 542.)

⁴⁰ Dunka – Papp 2008. 22.

nagy szerepet juttatott azoknak a településeknek, melyek természeti környezete alkalmas volt vízimalmok hatékony és gazdaságos működtetésére, így szűkebb régiójuk központjává fejlődhettek.⁴¹ A malmokat egyébként tározókban összegyűjtött víz is hajthatta olyan vidékeken, melyek folyóvizekben szegények voltak.⁴² A kisebb vízhozamú medrek vizét gátak építésével lehetett megfelelően felhasználni, így a Berettyó és Körösök vidékére is inkább ezek a „gátasmalmok” lehettek jellemzők.⁴³ A 14–16. századi malmokról tudósító oklevelek tartalmuk szerint több kategóriába sorolhatók. Egy részük csupán a jelenlétüket ismerteti, illetve azt is közli, hogy mely folyó vize hajtotta. A fentebbi példán túl számos más településről is tudható, hogy a vizsgált időszakban malmot üzemeltetett. A Berettyó vizével Herpálnál (1425),⁴⁴ Pelbárthidánál (1483),⁴⁵ illetve Fancsikánál, Fancsalnál és Újlaknál (1447)⁴⁶ is őrltek gabonát, Sárosbolcsnál pedig már a 13. század végén is létezett két malom.⁴⁷ Egy Berettyón működő malom az 1425. évi dokumentumban is megtalálható, mely Herpály, Kengyel, (Berettyó) Újfalú, Szentkozmadamján és Andaháza birtokok, illetve az ekkor pusztán álló Szentdemeter felosztásáról rendelkezik.⁴⁸ Olykor valamilyen szélsőséges időjárási esemény is felbukkan ezekben az oklevelekben. 1338 januárjában például a Berettyó olyan mértékben megáradt, hogy Bolcs malmát teljesen elpusztította.⁴⁹ A Körösök vizét hasznosító vízimalom Csószteleknél is működhetett, melynek határjelei között megjelenik egy malomgátként értelmezhető Gergurgata nevű

⁴¹ Dankó 1979. 9.

⁴² Károlyi 1960. 66.

⁴³ MN III. 173.

⁴⁴ MNL OL DL 11728.; Jakó 1940. 258–259.

⁴⁵ MNL OL DL 71002.; Jakó 1940. 318.

⁴⁶ MNL OL DL 38289.; Jakó 1940. 238., 239., 374–375.

⁴⁷ MNL OL DL 37180.; Jakó 1940. 217. Sárosbolcs vagy Bolcs a mai Berettyószentmárton környékén keresendő. Kezdetben a két falu egy települést alkotott, majd valamikor a 12. és 13. század fordulóján különvált egymástól. Mindkét középkori falu a folyó déli partján helyezkedett el. Ld. Gulyás 2020. 66–68.

⁴⁸ MNL OL DL 68975. A felsorolt települések a herpályi uradalom részét képezték.

⁴⁹ MNL OL DL 62697.

clausura (1351).⁵⁰ A Körös vizét Tóttelek vízimalma is hasznosította (1516).⁵¹ Van példa arra is, hogy a malmot bizonyos feltételek mellett elzálogosították. Ide kapcsolódik az az eset, amikor a Fekete-Körös mellé épült, Mártontelkéhez tartozó malmot 1445-ben Léli György 50 arany forintért adta zálogba Bagdi Miklósnak.⁵² Malmok által okozott károkról szintén maradtak fenn adatok. Nem lehetett ritka, amikor egy újonnan felépített malomgát miatt szántóföldek, legelők, kaszálók kerültek víz alá. Ezzel gyakran jelentős anyagi hátránya keletkezett az elárasztott terület birtokosának, ezért panaszára jogorvoslatot keresett. Erre említhető példaként 1473-ban egy olyan malom, mely egy Közepes nevű folyóvízre épült, és megakadályozta egy másik, a Berettyón korábban létesített malom működését. Ezenkívül az általa okozott áradás a Gyapoly körüli szántóföldeket és kaszálókat is elérte.⁵³ Konfliktus természetesen hatalmaskodások, erőszakos cselekmények nyomán is kialakulhatott. A Körös mellett fekvő Újlakon 1385-ben a malmot, a malomgátakat, a malomkerekeket és a csatornát is tönkretették, mellyel nagy összegű, nagyjából 1000 forintos kárt okoztak.⁵⁴

Az I. és II. Katonai Felmérésben is található vízimalom-adatok a Berettyó és a Sebes-Körös mentén, így bizonyosra vehető, hogy a Körös–Berettyó-vidék kisvizei, illetve az azokból kivezető malomárkok és csatornák a 19. század második felében (azaz a vízszabályozási munkálatok befejeztéig) is alkalmasak voltak a vízimalmok meghajtására. Alkalmaztak hajómalmokat is, de azok főként a nagyobb folyókon, például a Tiszán voltak általánosak.⁵⁵

⁵⁰ MNL OL DL 4069. Csősztelek Csánki Dezső szerint a mai Körösszeg és Komádi vidékén fekt. Csánki 1890. I. 606. Jakó Zsigmond szintén erre a környékre, Harsány és Szakál közé helyezi. Jakó 1940. 231.

⁵¹ MNL OL DL 10008.; Jakó 1940. 371.

⁵² MNL OL DL 90702.; Jakó 1940. 297.

⁵³ MNL OL DL 17514.; Jakó 1940. 248.

⁵⁴ MNL OL DL 89528.; Jakó 1940. 374–376. A Körösökön épült középkori malmokról további adatokat ld. Dóka 1997. 20–21.

⁵⁵ Ld. az I. és II. Katonai Felmérésen a Tiszán és Dunán jelölt hajómalmokat. A témáról bővebben: Pongrácz 1967. 108.

Földművelés és nagyállattartás

Az ártéri gazdálkodás komplex tájhasználati mód volt, mely a szántóföldi termelést, a kertművelést és az állattartást is magában foglalta. E tevékenységekre az ármentes helyek, a lápvilágból kiemelkedő, úgynevezett szigetek voltak alkalmasak a sárréti régiókban. Az írott és térképes forrásokból egyaránt kitűnik, hogy a különböző funkciójú és természeti adottságú határrészek (szántóföldek, legelők, kaszálók, erdők és lápok) mozaikszerűen helyezkedtek el a Berettyó és a Körösök térségében. Ezt onnan lehet bizonyosan tudni, hogy az oklevelekben megjelenő hatalmaskodások az egyes települések határaitban lévő művelt, legeltetett, halászott területekre egyaránt kiterjedtek. A szántóföldek gyakran szerepelnek ilyen jellegű felsorolásokban, többek közt Sárosbolcsnál,⁵⁶ Herpály, Tépe, Derecske és Szentkozma környékén (1464),⁵⁷ Szentkozmadamján és Derecske között, valamint Kovácsinál (1478)⁵⁸ is.

A korábban ismertetett, 1473. évi oklevélben nemcsak a Berettyón létesített malomról esik szó, hanem a Gyapolyhoz tartozó Esztárról is, amelyhez sok kaszáló és szántóföld tartozott a 15. század második felében.⁵⁹ Ennek a dokumentumnak azért van jelentősége, mert kiolvasható belőle, hogy a szántók és kaszálók egy szigetként kiemelkedő falu körül helyezkedtek el. Ez tökéletesen szemlélteti azt, hogy milyen természeti környezet vette körül ezeket a sárréti településeket, és azt is, hogyan lehetett földművelést és állattartást folytatni ezen az erősen vízjárta vidéken. Az áradások – jelen esetben a malomgát által mesterségesen előidézett árvizek⁶⁰ – veszélyeztették az egyébként is kevés hasznosítható területet, és esetenként ellehetetlenítették a mezőgazdasági munkák elvégzését.

Az állatok legeltetése általában a belső és a külső legelőkön, a réteken zajlott. Az utóbbi gyakorlatilag minden, a településen kívül eső füves, mocsaras és erdős határrészt magában foglalt, és jellemzően az úgynevezett rideg állattartás színtere

⁵⁶ MNL OL DL 37180.

⁵⁷ MNL OL DL 16151.

⁵⁸ MNL OL DL 28336.

⁵⁹ MNL OL DL 17514.; Jakó 1940. 237–238.

⁶⁰ A témáról bővebben ld. Vajda 2015.

volt.⁶¹ Ezek a területek gyakran közös használatban voltak, ahogyan például Gypoly és Kerekegyháza vizes legelői is a 18. század fordulóján. Az itt megtermett fű az 1701. évi összeírás szerint 200 állat számára adott elegendő takarmányt.⁶²

Ártéri erdők, erdei legeltetés, makkoltatás

A magasabb szinten található keményfás ligeterdőknek, a legeltethető, dús fűvű rétekeknek és természetesen a folyó- és állóvizeknek is fontos szerepük volt a Körös–Berettyó-vidéken a változatos gazdálkodási formák vonatkozásában. A folyómenti magasabb hátaikon azonban nemcsak keményfás, például tölgyerdők terültek el, hanem úgynevezett gyümölcserdők is. Ennek bizonyítékát számtalan helynév őrzi szerte a Tiszántúlon, így a Berettyó vidékén is. Kikelőkörtvély (*Kykel-lenkerthvel*, 1435) neve például egy sarjerdőre utal,⁶³ de egyszerű, Körtvélyes alakban is több helynév olvasható a forrásokban.⁶⁴ Pelbárthida és Nyüved határában ugyanis a 19. század közepén is voltak ilyen területek (Körtvélyes-erdő), melynek közelében puhafás ártéri erdők is húzódtak (ezt jelzi a Nyárfás helynév).⁶⁵

Ahogyan a 18–19. századi kéziratos térképek és a környezettörténeti kutatások is mutatják, a bihari ártereken még az újkorban is voltak kisebb-nagyobb kiterjedésű tölgyerdők. Írott források azonban azt igazolják, hogy ez a gazdálkodási forma évszázadokkal korábban, a középkorban is jellemző lehetett a régióra. Ezt látszanak alátámasztani azok az 1520-ban lezajlott hídvámvizsgálatok, melyek adatsoraiban sertések is szerepelnek. Az utánuk fizetendő vám összege alacsony volt, melyet a Berettyón átkelve Bolcshidánál és Esztárnál kellett megfizetni.

⁶¹ Szűcs 1977. 65–77.

⁶² MNL OL E 156.a Fasc. 27. No. 29.

⁶³ MNL OL DL 30434. A fák sarjaztatása, a sarjerdők kialakítása és gondozása jellemző volt a középkori erdőgazdálkodásra. Ehhez a fák tuskóját vagy a törzs egy részét meghagyták, melyből új hajtások, sarjak törtek elő. Néhány év alatt ezek megerősödtek, és megfelelő tűzifa-alapanyagot (illetve a gyümölcsfák esetében termő lombkoronát) biztosítottak. Ez az eljárás az erdők megújításának is az egyik legfontosabb módja volt. Ld. Szabó 2006. 85–86., 95–99.

⁶⁴ Körtvélyes-ér Sárrétudvari és Püspökladány között. MNL OL S 118. No. 645.; Körtvélyes-sziget Herpálytól keletre. MNL HBVL XV.1.a Bmt 37/a.; MNL HBVL XV.1.a Bmt 48.

⁶⁵ II. Katonai Felmérés.

Bolcsnál 5 állat után 1 dénár hídvám járt, míg az utóbbinál ugyanennyit 4 sertés áthajtásakor kértek.⁶⁶

A sertéstartás hazai történetéről bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, mely azonban főként újkori, 18–20. századi írott forrásokon és néprajzi gyűjtések feldolgozásán alapul. Az etnográfiai tanulmányok közül több is foglalkozik a kültéri sertéstartással, illetve a makkoltatással, mely – a források és a hagyományos tartási módok vizsgálata alapján – a középkortól az újkorig hasonló gyakorlatot követett. Az ártereken, réteken és erdőkben történő legeltetés kulcsfontosságú volt az állatok hizlalásának szempontjából,⁶⁷ ugyanis a folyók mente és a mocsarak természeti feltételei változatos táplálékot és bőséges vízellátást biztosítottak az extenzíven tartott sertések számára. A Tiszántúlon a Körös–Berettyó-vidék mellett csak a Felső-Tisza menti ártereken azonosítható jelentős mértékű erdei sertéstartás. Ez a gazdálkodási mód a középkori oklevelek szerint meghatározó lehetett a felső-Tisza-vidéki falvak gazdasági életében is, mert az északkeleti folyószakasz mentén szinte kizárólagos szerepet játszott a mezőgazdaságból származó jövedelmek között. Az erről árulkodó középkori oklevelek feldolgozása csak a közelmúltban történt meg,⁶⁸ a vizsgálat eredményei pedig akár analógiaként is szolgálhatnak a szerényebb forrásadottságokkal bíró Sárrét tanulmányozásához.

A kutatott forrásanyagban eddig csak korlátozottan, a hídtarifák kapcsán sikerült a Berettyó- és Körös-vidéki középkori sertéstartás nyomaira bukkanni, így ezt a fejezetet kénytelenek vagyunk „átugrani” és meghagyni egy későbbi vizsgálat tárgyának. Vannak azonban olyan, később keletkezett források, melyek betekintést engednek e gazdálkodási forma részleteibe. Ezekből a 17–18. századi gazdasági összeírásokból és urbáriumokból egyértelműen kiderül, hogy a Berettyó menti tölgyesek külterjes állattartás, pontosabban sertések legeltetése, makkoltatása céljából voltak hasznosíthatók. Az egyes települések esetében ez eltérő mértékben történt (50-től egészen 1000 sertést eltartó erdőkről is vannak adatok),

⁶⁶ Iványi 1905. 98.

⁶⁷ Ennek elsősorban a kukorica elterjedése előtt volt jelentősége a sertéstartásban. Bővebben ld. Balassa 1960.

⁶⁸ A sertéstizedről, illetve a makkoltatott és pászitsertések közötti különbségről ld. Majláthné Sipos 2023a.

a makktermő erdő nagyságától függött ugyanis, hogy mekkora állományt lehetett ezzel az inkább kiegészítő jellegű, de rendkívül tápláló takarmánnyal ellátni. A makkoltatott állatokon kívül fűvön tartott, úgynevezett pázsitsertések is felbukkannak az újkori dokumentumokban. A már említett felső-tiszai források rávilágítottak, hogy a makkoltatott sertések értékesebbek voltak a zöldtakarmánnyon nevelt példányoknál, így azok után az úgynevezett sertéstizedet is magasabb összegben szedték.

Az erdőkben hizlalható sertések szinte minden esetben a makktermő erdőkkel együtt szerepelnek az összeírásokban. Az egyes uradalmakban, a különböző falvakban összeszámolható állomány területenként és időben is eltérő méretű lehetett. A hegyekben, illetve a hegyoldalak közelében nem ritkán 800–1000, vagy még több egyedről szólnak a források. Székelyhídon, mely nagyjából 20–25 kilométerre, keletre helyezkedik el a kutatási terület középpontjától (Hencida, Gáborján), az egyes összeírások idején eltérő nagyságú kondákat jegyeztek fel. Van szó ugyanis 200 (1694),⁶⁹ 500 (1699. február),⁷⁰ 800 (1699. május)⁷¹ és 400 (1699. október)⁷² sertésről is, így ugyanazon esztendőn belül három eltérő adattal rendelkezünk a Székelyhídon aktuálisan összeírható malacok számáról. A változást akár az új alom megszületése,⁷³ az állatok adásvétele, de a felhizlalt példányok levágása is magyarázhatja, azaz, vélhetően nem lehet egyértelműen meghatározni a jelenség hátterét. Nagylétán, mely Hencida környékétől megközelítőleg 20 kilométerre, északkeletre helyezkedik el, nagyobb és stabilabb, 1000-es létszámú állatvagyonot jegyeztek fel (1699 májusa és októbere). Hasonló információ kapcsolódik Hencida környékéhez is (1700), ahol viszont az erdő nagyságát adják meg az ott hizlalható sertések számában (200 példány).⁷⁴ A 18. században más

⁶⁹ MNL OL E 156.a Fasc. 158. No. 10.

⁷⁰ MNL OL E 156.a Fasc. 49. No. 5.

⁷¹ MNL OL E 156.a Fasc. 49. No. 8.

⁷² MNL OL E 156.a Fasc. 49. No. 4.

⁷³ A fialás idejét vélhetően a környezeti feltételek és a birtokos szándéka határozták meg, a kocák ugyanis a modern kori házisertésekhez hasonlóan egész évben termékenyek lehettek. A hagyományos tartásban a fialás ideje szerint megkülönböztettek nyári és téli malacokat, melyek közül az utóbbiak voltak inkább alkalmasak tenyésztésre és hizlalásra is. A nyári szaporulatot általában saját fogyasztásra szánták. Dorner 1921. 236–237.

⁷⁴ MNL OL E 156.a Fasc. 31. No. 42.

bihari települések erdeiben is folyt legeltetés (Feketebátor, Gyapoly, Kerekegyháza, 1728–1729),⁷⁵ így feltételezhetően mindenhol makkoltatták a malacokat, ahol még voltak ártéri tölgyesek.⁷⁶

Bár évszázadok teltek el a középkori források és a katonai felmérések elkészítése között, a 18–19. századi kéziratok térképekről mégis leolvasható, hogy milyen lehetett a vízjárta tájak karaktere a nagy folyószabályozási munkálatok előtt. A halászó, sertésartó és vízimalmok sokaságát működtető sárréti települések természeti környezetét példázza a Berettyóújfalutól keletre lévő Gáborján, Hencida és Pelbárthida vidéke, ahol több, kisebb kiterjedésű, sertéslegeltetésre alkalmas ártéri erdő is látható.⁷⁷

Hasonló táj, hasonló tájhasználat – vagy mégsem?

A felső- és közép-tiszai árterekre vonatkozó korábbi utalások természetesen nem a forráshiány által hagyott „lyukak” betömődését célozzák. Azok valódi funkciója egyrészt a nagyon is valószínű hasonlóságok igazolása, másrészt az egyértelmű különbségek kiemelése a tiszai és bihari tájhasználat és településstruktúra között. A legfontosabb annak figyelembevétele, hogy a Tiszántúl nagy részét ideiglenes és állandó vízborítás jellemezte egészen az 1840-es évek derekáig. Ekkor azonban az egész tiszai vízrendszert érintő, nagyszabású átalakítás vette kezdetét, mely a Tisza összes mellékfolyójára kiterjedt. Bár a Berettyó-árvizei már ezt megelőzően is komoly károkat okoztak az ártéri települések számára,⁷⁸ a Hortobágy–Berettyó-vidéken elvégzett vízi munkálatokkal csak az 1860-as évek derekára történt meg a Sárrét lecsapolása.⁷⁹ Az új, egyenesre szabott medrek kialakítása és az árterek, lápok szárazra kerülése az egész addig ismert vízjárta tájat átformálta. Bár kisebb-nagyobb mértékű emberi beavatkozás korábban is érintette a folyókat és

⁷⁵ MNL OL E 156.a Fasc. 6. No. 61/b.

⁷⁶ Ezek az erdők vélhetően már a középkorban is léteztek, de még jóval nagyobb kiterjedésűek lehetnek, mint a 18–19. században.

⁷⁷ I. Katonai Felmérés. 18. századi urbáriumokból kiolvasható, hogy az 1770-es években Diószeg-nél, Bakonszegnél, Esztárnál, Gáborjánánál, Hencidánál is működött vízimalom. Bársony – Papp – Takács 2001. 64., 208., 226., 231., 233.

⁷⁸ Dunka – Papp 2008. 21.

⁷⁹ Dunka – Papp 2008. 25.

ártereiket (erdőirtás, gátak emelése, kisebb, medreket érintő változtatások), ezek nem okoztak számottevő eltérést a korábbi állapotokhoz képest.⁸⁰ Az évszázadok során fennmaradt, hagyományos ártéri gazdálkodás a halászzattal, a fokok használatával és a makkoltatással együtt bizonyítja a középkori tájhasználati szokások továbbélését a folyó menti vidékeken. A vizenyős környezet, a kiterjedt árterek mind a sárréti, mind a felső- és közép-tiszai szakaszokon meghatározták a gazdálkodási lehetőségeket. A szántógazdálkodás mindenütt csak az ártérperei, magasabb határrészekben, illetve a mocsarakból kiemelkedő szigeteken volt lehetséges, amit gyakran az írott forrásokból (középkori oklevelek, újkori urbáriumok) is kiolvashatunk. Az állattartás szerepe vélhetően ezért is értékelődött fel, hiszen kedvező időjárás esetén a zombékos rétek gazdag legelőket, a kaszálók bőséges szénatermést biztosíthattak. (A szélsőségesen nagy áradások természetesen a füves határrészeket is használhatatlanná tették, azonban nem ez volt az általános.) A Nagy-Sárrét jelentős részben átnyúlt a mai Nagykunság területére, a Tisza rendszeres árvizei így mindkét régióba juttattak víz- és halutánpótlást a fokokon és a mellékfolyókon keresztül. A két terület tehát a vízhálózat révén szoros összeköttetésben állt egymással, a természeti környezetből adódóan pedig mindenütt kiemelt jelentősége volt a halászatból származó jövedelemnek.

Vannak azonban figyelemre méltó különbségek is a Tisza-mente és Körös-Berettyó-vidék között. A korábban említettek szerint a 14. század első harmadában keletkezett pápai tizedadatok a falvak és mezővárosok viszonylag sűrű rendszerére utalnak a bihari térségben (ehhez csak a Tisza–Szamos-köz hasonlítható az északkeleti országrészben). Ezzel szemben a közép-tiszai részen az elszórta elhelyezkedő egyházi intézmények egy ritkás struktúrát feltételeznek.⁸¹ Noha ezt korábban az Alföld elmaradott fejlődésével hozták összefüggésbe, a valós helyzet ennél sokkal összetettebb lehet. A nagytáj földrajzi elhelyezkedése valóban indokolhatná a periféria-jelleg hangsúlyozását, azonban az újabb kutatások szerint a

⁸⁰ A gátak kialakításáról, karbantartásáról számos 19. századi elején keletkezett Bihar megyei kurrens (hivatali körlevél) rendelkezik a sárréti települések kapcsán. A töltések kavicssal, homokkal, faanyaggal történő javítása következtetni enged arra, ahogyan ez a korábbi századokban is történt. I.d. például egy 1812-ben, Berettyóújfaluban kelt irat részleteit. Brigovác – Petró – Sándor 2011. 279–280.

⁸¹ A szerző Közép-Tisza-vidékre vonatkozó korábbi kutatásait ld. Majláthné Sipos 2023b.

nagy határú települések elhelyezkedése nem a terület hátrányos helyzetére mutat. Éppen ellenkezőleg: ha csupán a Közép-Tisza-vidéket vesszük is figyelembe (és nem az egész Alföldet), a településhálózat, illetve a középkori gazdasági adatok (a pápai tizedek, a Kubinyi András-féle centralitási pontértékek)⁸² alapján egy viszonylag fejlett régió képe bontakozik ki előttünk, ahol a gazdasági fejlődés motorja a nagyállattartás és a marhakereskedelem (országos vásárok) lehetett.⁸³ További fontos eltérések láthatók a gazdálkodási és tájhasználati módok között is. Bár a szántógazdálkodásra a bihari árterekre nézve sincs sokkal több adatunk, mint a Tisza mentén, a vízimalmokra vonatkozó középkori oklevelek mégis fontos jelenségre hívják fel a figyelmet. Egyrészt, ahol malmok voltak, oda nagyobb mennyiségű gabonát szállítottak. (Ez nem feltétlenül jelent csak helyben megtermelt gabonát.) A vízimalmok a Berettyó és a Körösök mentén nagy számban adathatók, emiatt a környékükön nagyobb, koncentrálnódó népességre következtethetünk. (Ezt támasztják alá az 1330-as évek viszonyai is.) Az a tény, hogy a malmok zálogügyletek, hatalmaskodások és különböző perek tárgyaként is felbukkannak a középkori forrásokban, szintén kiemeli gazdasági értéküket. Ezzel szemben a Tisza mentén csak a felső, északkeleti szakaszon található említések a Tiszára és a mellékfolyóira (például a Szamosra és a Túrra) telepített vízimalmokról. Ami a legszembetűnőbb, hogy a Közép-Tisza-vidékre vonatkozóan egyáltalán nincsenek ilyen középkori adatok, így valószínű, hogy ezen a területen sem a Tisza, sem a medréből kilépő patakok, erek nem voltak alkalmasak vízimalmok hatékony működtetésére.

A vízenergia felhasználásán kívül a bihari árterek növényborítása és az ott zajló gazdálkodás is inkább a Felső-Tiszával rokonítható, és nem a középső folyóvidékkel. Ez leginkább az ártéri tölgyesek jelenlétével és a sertések erdei legeltetésével, makkoltatásával áll összefüggésben. Ez a gazdálkodási mód a Felső-Tisza-vidéken középkori adatokkal igazolható, de még a 16–18. században is

⁸² Kubinyi 2000.

⁸³ Beluszky Pál ismert elmélete szerint az Alföld ritkás településhálózata és periféria-jellege a tájegység megkésett társadalmi és gazdasági fejlődését jelzi. („Alföld-szindróma” vagy „alföldi út” teória) Ld. Beluszky 2001. 72. E feltevésnek ellentmondanak azok a recens kutatások, melyek az Alföld gazdasági fejlettségét egy hosszabb időskálán, az 1330-as évektől az 1910-es évekig követik nyomon. Ld. F. Romhányi – Szilágyi – Demeter 2023.

jellemző lehetett. Ezzel szemben a bihari ártéri tölgyesek és a makkoltatás kapcsolata csak 17–18. századi urbáriumokban és összeírásokban jelenik meg, míg a Közép-Tisza-vidéken egyáltalán nincs szó helyben történő makkoltatásról (még a folyó mentén sem), csak az úgynevezett vándorlegeltetésről.⁸⁴

A bihari és tiszai árterek gazdálkodása és a vizsgált területek települési viszonyai számos eltérésre hívták fel a figyelmet. Megállapítható, hogy a hasonló vízrajzi környezet nem feltétlenül hozott létre ugyanolyan növényborítást, így a természeti erőforrásokat sem lehetett azonos módon kiaknázni a Tisza mentén és a Körös–Berettyó-vidéken. Ez a körülmény más fejlődési utat jelölt ki a Felső-, a Közép-Tisza és a bihari régió számára, mely a településstruktúrában és az uralkodó gazdálkodási ágak terén is megmutatta hatását.

⁸⁴ A témáról bővebben ld. Szabadfalvi 1968a.; Szabadfalvi 1968b. A nagykunsági városok Bereg megyében történő makkoltatásáról ld. Balassa 1973. 64.

Források és irodalom

Kézírtos források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

- DL Diplomatikai Levéltár
- DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- E Magyar Kamara Archívuma
 - 156 Urbaria et Conscriptiones
 - a. Registrata
- S Térképtár
 - 12 Helytartótanácsi térképek (1738–1875)
 - 78 Kataszteri gyűjtemény, térképek (1786–1948)
 - 118 Földművelésügyi minisztériumi térképek (19. sz.–20. sz.)

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen (MNL HBVL)

- XV. Gyűjtemények
 - 1. Az MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárának térképgyűjteménye
 - a Kézírtos térképgyűjtemény
 - Bmt Bihar megye térképei

Forráskiadványok

Aoklt.

Anjou-kori Oklevéltár XXXI. köt. Szerk. Sebők Ferenc. Bp.–Szeged, 2007.

Balogh 2000.

Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban (1300–1525).
Összegyűjtötte, átírta: Balogh István. Szerk. Érszegi Géza. Nyíregyháza, 2000.
(A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 21.)

Bársony – Papp – Takács 2001.

Bársony István – Papp Klára – Takács Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. köt. Debrecen, 2001.

Brigovác – Petró – Sándor 2011.

Sárréti kurrentáló könyv. Hivatali körlevelek a 19. század eleji Bihar vármegyéből. Szerk. Brigovác László – Petró Leonárd – Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2011.

Csáky I.

Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. Oklevelek 1229–1499. Szerk. Bártfai Szabó László. Bp., 1919.

Pesty 1864.

Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából, 1864. Bihar vármegye I–II. Szerk. Jakab László. Debrecen, 1996, 1998. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65–66.)

Szakirodalom

Andrásfalvy 1973.

Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Bp., 1973. (Vízügyi Történeti Füzetek 6.)

Balassa 1960.

Balassa Iván: A magyar kukorica. Bp., 1960.

Balassa 1973.

Balassa Iván: Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. Ethnographia, 84. (1973) 1–2. 53–79.

Beluszky 2001.

Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs, 2001.

Bíró – Molnár 2009.

Bíró Marianna – Molnár Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In: Környezettörténet. Szerk. Kázmér Miklós. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. 2009.

Bocsi 2006.

Bocsi Zsófia: Mezőpeterd helye a középkori Bihar megyében. In: A Bihari Múzeum Évkönyve X–XI. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2006. 29–59.

Csánki 1890.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Bp., 1890.

Csatári 1982.

Csatári Bálint: A Sárrét falvainak középkori településrendje és annak változásai. In: A Bihari Múzeum Évkönyve III. Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalu, 1982.

Dankó 1979.

Dankó Imre: A Berettyó-völgy középkori települési, közlekedési és árucsereszonyai. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1979. 5–18.

Dóka 1997.

Dóka Klára: A Körös és a Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Egy táj kialakulása. Gyula, 1997. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 7.)

Dorner 1921.

Dorner Béla: A sertés tenyészése és hizlalása. Bp., 1921.

Dunka – Papp 2008.

Dunka Sándor – Papp Ferenc: A Berettyó vízgazdálkodásának és jeges árvízének története. Bp., 2008. (Vízügyi Történeti Füzetek 17.)

Ecsedi 1934.

Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933. Szerk. Ecsedi István – Sőregi János. Debrecen, 1934. 139–146.

F. Romhányi 2022.

F. Romhányi Beatrix: Plébániák és adóporták – A Magyar Királyság változásai a 13–14. század fordulóján. Századok, 156. (2022) 5. 909–941.

F. Romhányi – Szilágyi – Demeter 2023.

F. Romhányi Beatrix – Szilágyi Zsolt – Demeter Gábor: A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készülése idején. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Demeter Gábor – Weisz Boglárka. Bp., 2023. 17–52.

Gulyás 2020.

Gulyás László Szabolcs: Berettyóújfalu története a 13–15. században. In: A Bihar Múzeum Évkönyve XXV. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2020. 47–81.

Györffy 1987.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Bp., 1987.

Herman 1887.

Herman Ottó: A magyar halászat könyve. I. köt. Bp., 1887.

Iványi 1905.

Iványi Béla: Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 12. (1905) 2. 81–132.

Jakó 1940.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.)

Károlyi 1960.

Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás, vízellátás és vízgazdálkodás története Magyarországon. Bp., 1960.

Károlyi – Nemes 1975.

Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja. I–II. köt. Bp., 1975. (Vízügyi Történeti Füzetek 8.)

Kohán 2003.

Kohán Zoltán: A tradicionális középkori ártéri gazdálkodás geomorfológiai környezete. Földrajzi Értesítő, 52. (2003) 1–2. füz., 5–21.

Kubinyi 2000.

Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi évszázadok 14.)

Lászlóffy 1982.

Lászlóffy Woldemár: A Tisza. Bp., 1982.

MN III.

Magyar néprajz. III. Kézművesség. Szerk. Domokos Ottó – Nagy-Bákay Péter. Bp., 1991.

Majláthné Sipos 2019.

Majláthné Sipos Csilla: Ártéri gazdálkodás a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Közép-Tisza-vidékre. Kutatástörténeti áttekintés. Új Nézőpont, 6. (2019) 3. 5–34.

Majláthné Sipos 2023a.

Majláthné Sipos Csilla: Sertéstized és makkoltatás a középkori Felső-Tisza-vidéken. In: Metszéspontok: interdiszciplináris tanulmányok a középkorról és a kora újkorról. (Megjelenés alatt)

Majláthné Sipos 2023b.

Majláthné Sipos Csilla: A Közép-Tisza-vidék gazdasága a 13–16. században. (Megjelenés alatt)

Marosi – Szilárd 1969.

Magyarország tájféldrajza 2. A tiszai Alföld. Szerk. Marosi Sándor – Szilárd Jenő. Bp., 1969.

Módy 1970.

Módy György: A mai Hajdú-Bihar megye területe XIII. századi településtörténetének vázlata. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968. Szerk. Módy György. Debrecen, 1970. 196–200. (A debreceni Déri Múzeum kiadványai I.)

Pinke 2015.

Pinke Zsolt: Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás: kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon. Doktori értekezés. Pécs, 2015.

Pinke – Ferenczi – Gábris – Nagy 2016.

Pinke, Zsolt – Ferenczi, László – Gábris, Gyula – Nagy, Balázs: Settlement patterns as indicators of water level rising? Case study on the wetlands of the Great Hungarian Plain, Quaternary International, Vol. 415. (2016) 204–215.

Pinke – Ferenczi – F. Romhányi – Gyulai – Laszlovszky – Mravcsik – Pósa – Gábris 2017.

Pinke, Zsolt – Ferenczi, László – F. Romhányi, Beatrix – Gyulai, Ferenc – Laszlovszky, József – Mravcsik, Zoltán – Pósa, Patricia – Gábris, Gyula: Zonal assessment of environmental driven settlement abandonment in the Trans-Tisza region (Central Europe) during the early phase of the Little Ice Age. Quaternary Science Reviews, Vol. 157. (2017) 98–113.

Pongrácz 1967.

Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Bp., 1967.

Szabadfalvi 1968a.

Szabadfalvi József: Makkoltatás a Zempléni hegységben. Ethnographia, 79. (1968) 62–75.

Szabadfalvi 1968b.

Szabadfalvi József: Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. In: Műveltség és hagyomány X. Szerk. Gunda Béla. Debrecen, 1968. 55–84.

Szabó 2006.

Szabó Péter: Erdőgazdálkodás a középkorban. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Szerk. Gyöngyössi Márton. Bp., 2006. 81–103.

<http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/83K%E1lnoki/GY%D6NGY%D6SSY%20K%D6NYV/05%20SZABO.pdf>

(Utolsó letöltés: 2023. április 20.)

Szűcs 1977.

Szűcs Sándor: Régi magyar vízivilág. Bp., 1977.

Vajda 2015.

Vajda Tamás: Vízimalmok építésével előidézett, mesterséges áradások a középkori Magyarországon. In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta – Maléth Ágnes. Szeged, 2015. 347–362.

Viga 2009.

Viga Gyula: Gyümölcsstermesztés- és kereskedelem a Bodroghözben (A Tisza-kertek hasznához). In: Uő: Bodroghözi néprajzi tanulmányok. Miskolc, 2009. 79–92. (Officina Musei 19.)

Internetes hivatkozások

I. Katonai Felmérés

Magyarország (1782–1785) – I. Katonai Felmérés <https://mapire.eu/hu/>
(Utolsó letöltés: 2023. március 10.)

II. Katonai Felmérés

Magyar Királyság (1819–1869) – II. Katonai Felmérés <https://mapire.eu/hu/>
(Utolsó letöltés: 2023. március 10.)

Kataszteri Térképek

Habsburg Birodalom, Kataszteri térképek. <https://mapire.eu/hu/>
(Utolsó letöltés: 2023. március 10.)

Farming and land use patterns in the floodplains of Bihar from the Middle Ages to the 19th century

Before the river controls, the western and north-western parts of Bihar County was basically characterized by the dense water network that covered the region. A significant part of the plains consisted of the Great Sárrét, created by the Berettyó, and the Little Sárrét, created by the Körös rivers. This land of waters, which can be described as a wilderness, has given rise to specific forms of land use since the early Middle Ages. Floodplain farming means the complex use of available land and natural resources. Fishing in waterlogged areas, ploughs and pastures on “islands” emerging from the marshes, as well as wet meadows and reed beds, were all important areas for farming in the settlements of Bihar. The network of medieval settlements and farming patterns of the region show striking similarities with the Upper Tisza Region. However, medieval and modern sources show that the location of towns and land use in the nearby Central Tisza Region differed significantly from those of the north-eastern part of the country and the Sárrét. In the Bihar Region, similarly to the plains along Tisza, the presence of the so-called “fok” farming (the river water is released to the floodplain during floods) and various types of trap fishing can be evidenced. Along the rivers, mosaic land use was typical, i.e., the available areas were used for ploughing, reaping, grazing, and fishing depending on the natural circumstances. The Berettyó and the Körös rivers were all suitable for operating water mills, and from the late Middle Ages, evidence of extensive pig farming on floodplains can also be found. Based on these characteristics, the floodplains of the Upper Tisza and Bihar were similar to each other; however, it’s also clear that similar natural environments did not necessarily created the same conditions for farming and the development of settlements.